

АРХЕОЛОГІЯ ЯК ПРОФЕСІЯ ОЧИМА САМИХ НАУКОВЦІВ

Сергій ПАЛІЄНКО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна,
e-mail: svpaliy777@gmail.com

Зазначено, що в Україні тривалий час дослідження з антропології науки не розвивалися, проте вони вкрай актуальні, адже дають змогу вивчити процес наукового виробництва та його вплив на різні культурні аспекти сучасного суспільства. Констатовано, що з 2016 р. автор опитує науковців, які в 1970-х – на початку 1990-х працювали в археологічних установах Києва, Санкт-Петербурга (Ленінграда), Москви й деяких інших міст, вивчаючи самосприйняття археологами їхньої професії і досліджуючи процес виробництва та передачі знання в середині археологічного наукового співтовариства.

Визначено, що, на думку респондентів, археологам потрібні ті ж якості, що й іншим науковцям чи, навіть, науковцям-польовикам, а також деякі специфічні – любов до речей та почуття стилю; також опитані визнали наявність поділу на «польовиків» і «кабінетних вчених». Встановлено, що більшість із них також погодилася, що професія археолога накладає відбиток на повсякденне життя через необхідність проводити багато часу в полі. Щодо критеріїв археологічної майстерності, то висловлено думки щодо окремих для польовиків і теоретиків, а загальним назване вміння висувати принципово нові ідеї на основі археологічних матеріалів. Відзначено провідну роль університетської освіти та практичної роботи в полі у передачі фахових археологічних знань. У якості вчителів названо провідних фахівців того часу, відповідно до спеціалізації респондентів. Усіма опитаними відзначено наявність контролю за веденням польової документації за радянських часів і сьогодні, а також зміни, які відбулися за останні понад 30 років. Згадано також про труднощі з доступом до археологічних матеріалів й архівів.

Встановлено, що респонденти вбачають вплив НТР на археологію у впровадженні комп'ютерних технологій та інших інновацій. Загадано й про чергу на публікацію монографій і статей у СРСР, тоді як сьогодні існують тільки фінансові обмеження. Виявлено, що лише деякі інформанти брали участь у міжнародних проектах чи виїжджали за кордон у радянські часи, а респонденти з Росії вважають, що за СРСР було менше проблем із доступом до зарубіжної літератури, у 1990-ті відбувся справжній провал, а зараз ситуація покращилася.

Відзначено, що всі респонденти належать до одного покоління, тому їх досвід багато в чому подібний, не зважаючи на належність до різних наукових центрів, але вже зараз спостерігаються зміни, зумовлені окремим розвитком археології в Україні та Росії.

Ключові слова: радянська археологія, антропологія професій, фахові знання, професійна ідентичність, історія археології.

У західній гуманітарній науці досить давно сформувалася антропологія науки – субдисципліна, яка, опираючись переважно на якісні методи дослідження («етнографічні» методи включеного спостереження та розгорнуте інтерв'ювання), всебічно вивчає процес наукового виробництва та його вплив на різні культурні аспекти сучасного суспільства, і навіть оформився міждисциплінарний напрям STS (Science and technology studies), тобто «Дослідження науки та технологій» [Соболева, 2017б, с. 39–41].

На пострадянському просторі активні дослідження з цієї проблематики упродовж останніх 15 років тривають у Росії, зокрема з'явилися праці, присвячені археологам [Щепанская, 2005б; Шнирельман, 2015]. В Україні тривалий час цей напрям не розвивався,

однак в останні роки були опубліковані роботи Юлії Буйських, присвячені археологам [Буйських, 2013; 2014], та Олени Соболевої щодо зоологів [Соболева, 2017а; 2017б]. Однак подібні дослідження вкрай необхідні, адже дають змогу краще вивчити субкультуру професії – сукупність стереотипів і норм поведінки, форм дискурсу, що склалися у професійному середовищі й охоплюють усі аспекти життя членів професійної спільноти та функціонують, зокрема, на рівні повсякденності, які транслуються за допомогою механізмів традиції у межах повсякденних практик, спеціальних ритуалізованих дій, професійного фольклору [Щепанская, 2005а, с. 51]; і всебічно дослідити процес наукового виробництва та його взаємовпливи та взаємозв'язки з різними сторонами сучасного суспільства.

Розробивши опитувальник «Археологія як професія», з 2016 р. автор методом напівструктурованого інтерв'ю опитує науковців, які в 1970-х – на початку 1990-х працювали в археологічних установах Києва, Санкт-Петербурга (Ленінграда), Москви та деяких інших міст, із метою вивчення самосприйняття археологами їхньої професії та дослідження процесу виробництва й передачі знання в середині археологічного наукового співтовариства. Автор взяв за основу опитувальник, який О. Соболева використовувала для вивчення зоологів*, тому в майбутньому можна буде порівняти результати вивчення цих професійних спільнот, а також з матеріалами Ю. Буйських, яка опитувала винятково археологів з України.

Оскільки опитування проходили представники декількох наукових центрів колишнього СРСР, то мова опитувальника російська. Усі запитання поділяються на п'ять тематичних блоків: «Проблема ідентичності та наукового етосу», «Проблема формування досвіду та циркуляції “прихованих” або “усних” наукових знань», «Робота із первинними даними», «Запровадження нових технологічних методик у дисципліні», «Міжнародне співробітництво».

На весну 2020 р. записано 11 інтерв'ю, 3 з яких потребують перед розшифруванням додаткової обробки технічними засобами, тому повністю розшифровані 8. Респонденти – 4 археологи (3 жінки та чоловік) з Москви (ІА РАН), 3 науковці (2 жінки та чоловік) із Санкт-Петербурга (ІІМК РАН та СПбДУ). Одне інтерв'ю записане з київською дослідницею (Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПіК). Тому мета статті – презентація попередніх результатів цього дослідження.

Відповідаючи на перше запитання: «Як Ви можете охарактеризувати людей, які обрали професію археолога? Які риси вони мають мати?», більшість опитаних зацентрували, що археологія – це, найперше, наука, тому археологові необхідні всі ті риси, що й решті науковців чи іншим представникам «польових» професій:

«... я думала, що якихось (.) особливих якостей (...) для професії археолога, ну, не потрібно, ну, може, такі ж як для професії геолога. Це – можливість, можна сказати, схильність до польового життя та (...) відсутність страху (...) до цього всього. А все решта, це, це, це – наука, це – професія»[†] (Щеглова).

Також було названо й інші специфічні якості, серед яких любов до речей і матеріального світу, а також почуття стилю, терпіння:

«Відчуття стилю – це перше відчуття, яке... Цим відчуттям ми називаємо, але я навіть не знаю, відчуття це або що. Тому що, як би там не було, археологія все-таки (.) походить з мистецтвознавства і... і це – родове. Це – нікуди ми не подінемося. Якщо ти не відчуваєш стиль, то, хоч убийся, ти не відрізниш бронзову добу від... від... від чогось ще. Це, це... а інший побачить відразу» (Андреева).

* Автор висловлює подяку Олені Соболеві за можливість ознайомитися з текстом її доповіді «Якісні емпіричні методи дослідження наукового виробництва та інновацій», виголошеної на XXI Всеукраїнській конференції молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів «Модернізація науково-технологічної політики України» (Київ, 15 квітня 2016 р.), яку, на жаль, так і не було опубліковано.

[†] Усі інтерв'ю записані російською мовою, у цій публікації цитати наведені в перекладі автора. (.) – коротка пауза, (...) – довга пауза.

Опитані археологи зі Санкт-Петербурга також назвали захопленість фахом, адже в радянські часи було важко вступити до університету і треба було продемонструвати витримку, а також відсутність любові до грошей – «нестяжательство». Що стосується романтики, з якою часто асоціюється професія, то респондентка з Москви зазначила, що це не має до науки жодного стосунку, і люди, які приходять за цим, потім розчаровуються:

«Археологія, як висловився один наш однокурсник, який закінчив цю кафедру але потім пішов з археології практично відразу, він сказав, що археологія – це нудна, занудна взагалі та неможлива, так би мовити, наука, там потрібно сидіти, рахувати, вимірювати. Ось. І це, частково, правильно» (Мішина).

Проте вона визнала, що у професії присутній певний елемент романтики, але не-туристичної.

Щодо поділу в археології на «польовиків» і «кабінетних вчених» та взаємовідносин між ними у професійному середовищі, то всі опитані погодилися, що він існує. Проте дехто висловив сумніви, що є «чисті польовики». Хоча інші зазначили, що їхня поява пов'язана з новобудовними експедиціями: коли люди просто не мали часу працювати з матеріалом – тільки написати звіт, і блискучим спеціалістам у полі часто важко писати наукові тексти, а отже, і робити кар'єру в академічних установах. Такий поділ, на думку респондентів, пов'язаний із розвитком і диференціацією археології:

«Існує поділ на “польовиків” та “кабінетних вчених”, безумовно. Ось. Тому що, чим більше розвивається археологія, тим у нас більший фонд джерел, тим уже зрозуміло, що, що уже просто – безмежно. Або ти будеш (.) займатися полем більше, а потім усе життя писати звіти, або... (сміх) або. Я вважаю, і ті, і ті – безумовно, вчені» (Андрєєва).

Співробітниця Центру пам'яткознавства НАН України також виділила проміжну між «польовиками» та «кабінетними вченими» ланку – співробітники «бюджетних» експедицій у радянський час. А один із московських респондентів виказав думку, що теоретиками стають на схилі літ, коли вже здоров'я не дозволяє копати, і вже накопичено певні знання та досвід, які необхідно теоретично осмислити.

Щодо відносин між групами науковців, то зазначено, що обидві категорії іноді вважають себе більш значущими, а також ще це залежить від особистих якостей людини:

«Стосунки – це вже, як то кажуть, від індивідуальних... (.) індивідуальних інтелектуальних і душевних здібностей. Якщо ти здатний прийняти, що ти не один, так, на загальній галявині, і у тебе є тільки якесь обмежене твоє коло можливостей та інше, то ти будеш з увагою, та, навіть, із захопленням, ставитись до тих людей, які зайняті (.) тим, чим ти не займаєшся» (Андрєєва).

Усі респонденти погодилися, що професія археолога якимось чином впливає на повсякденне життя: побут, сім'ю, захоплення, відпочинок тощо, хоч археологи-чоловіки майже цього не помітили. Один із респондентів навіть зазначив, що на сімейне життя професія не впливає, адже з майбутньою дружиною він познайомився в експедиції, і вона знала за кого виходить заміж:

«Та ніяк. <...> Просто зі своєю дружиною я познайомився в експедиції. <...> Вона знала за кого заміж виходить (сміх)» (Нехорошев).

Жінки-археологи зазначили, що важко стало, коли народилися діти. Дехто перестав їздити в поле, в інших – навпаки діти виховувалися в експедиціях, що було для них дуже корисно:

«Дуже серйозно, звичайно, впливає, особливо, дійсно це важко жінкам. Але важко, проте водночас все одно потрібно. Тому що по-іншому, просто, життя собі не уявляють люди. Наші діти, дійсно, у всіх, практично, жінок-археологів виховувалися в експедиціях. Ну, а куди ж було подіти?» (Титова).

Але це можливо, коли є розуміння та підтримка в сім'ї з боку чоловіків або жінок. Проте все одно мало часу залишається на сім'ю.

Багато респондентів відзначили, що професія археолога впливає на повсякденне життя тим, що або нормальної відпустки практично немає, або робота в експедиціях використовувалася задля відпочинку. Проте вони відзначили й позитивні моменти, зокрема те, що життя в польових умовах – це гарна школа життя, в експедиціях можна багато чому навчитися:

«Ну, не знаю, ну, принаймні, адже в різних експедиціях я бувала, у різних полях, у різних дуже умовах – і у важких там, і у комфортабельних, (...) то, ну, нестрашно – вимкнути електрику – нестрашно. Нестрашно, там може ще щось подібне. Багато чому навчаєшся, в плані такому побутовому. Ну, що ми всі московські фіфи такі були з московських усяких таких сімей, а в експедиції дуже навіть навчишся усьому, і з нічого щось зварити...» (Мішина).

Також висловлено думку, що професія впливає на захоплення, адже важко знайти археологів-колекціонерів.

Усім опитаним було важко відповісти на запитання, що можна назвати в археології майстерністю, та за якими критеріями необхідно оцінювати спеціаліста-археолога. Названо різні якості: від досконалого володіння польовою методикою до здатності з будь-якої пам'ятки зробити шедевр:

«Ви знаєте, але, чим далі ми розвиваємося, тим вужче стає наша, ось ця професійна підготовка, тому тим важче на це відповісти. <...> Археолог, зокрема, – той, хто, (...) як кажуть, ось, з казна-чого зробить цукерку, ось» (Андреева).

Співробітниця ІА РАН також зазначила, що критерії майстерності для «польовиків» і «кабінетних вчених» відрізняються, проте гарний археолог має вміти все: і працювати лопатою, і написати монографію. Серед інших критеріїв майстерності згадано здатність побачити деякі речі, що на той час недосяжні для інших, і тим самим започаткувати новий напрям подальших досліджень:

«Але, так би мовити, є незвичайні люди, які... ось, наприклад [Микола] Мерперт – мій вчитель, ось. (...) Це його дисертація докторська по ямній культурі, ось, (.) вона, вона визначила цілий напрямок у подальшому ось у цьому хронологічному, у цій страті хронологічній. (.) Тобто людина узагальнила матеріал і, так би мовити, не закрила цю тему, а відкрила цю тему для подальших...» (Мішина).

Інформаторка зі Санкт-Петербурга зазначила, що майстерності не може бути без ремісництва, коли є певна системна робота, а майстерність – це коли на її основі виникають нетривіальні ідеї. Інший респондент зазначив, що одним із критеріїв також може бути інтерес до робіт, тоді як загальна кількість публікацій – не є таким, адже в деяких науковців налічується три, п'ять і, навіть, вісім тисяч робіт.

Усі опитані відзначили важливу роль університетської освіти, зазначивши, що їм пощастило, бо спецкурси читали спеціалісти з Інституту археології (АН СРСР або УРСР) або з інших установ, на відміну від сучасності:

«Так що ще дуже точно добре, власне на нашому курсі, на попередніх менше трохи, і потім менше, запрошували усі спецкурси читати спеціалістів з Інституту археології» (Титова).

Важлива складова навчання майбутніх археологів – польова практика. Але найкращі результати таке навчання давало, коли студенти не просто копали, а з ними проводили спеціальні заняття провідні фахівці, хоча це було далеко не у всіх експедиціях. Про подібний позитивний досвід розповіли респонденти з усіх наукових центрів, зокрема з Києва:

«В університеті, ну, теж дуже непогані були викладачі, я, наприклад, мені пощастило, вважаю, і усім моїм одногрупникам – останній рік життя [Лазаря] Славіна ми застали. Ми всі їздили в Ольвію після першого курсу на практику. Ні, це серйозна була польова робота, польова практика. Він нам лекції читав, не тільки він, але й інші вчені, але це правда. <...> Юлія Іванівна Козуб з нами безпосередньо працювала, ну, дуже багато було лекцій, дійсно. Це університетська, насправді, освіта, але на стику з Інститутом археології. Тому що останній рік

[Лазар] Славін працював і там, і там, а усе інші – багато співробітників Інституту археології, але це була практика університетська» (Титова).

Проте повністю в університеті опанувати навички польової роботи неможливо – дуже мало часу. Тому студенти продовжували працювати в різних експедиціях, набуваючи досвіду, хоча офіційно це було необов'язково. Також важливу роль зіграло перебування або тривала робота в експедиціях поруч з видатними науковцями, від яких багато чому навчилися:

«Так, все-таки в університеті нас непогано навчали, але, все одно, ось, якби не працювала у цій новобудовній експедиції, то, (.) ось величезний досвід польової роботи, він пройшов би повз мене. Все ж таки в університеті поля мало» (Мішина).

Також двоє московських респондентів розповіли, що почали цікавитися археологією ще у школі, коли відвідували гуртки. В однієї інформантки це був гурток із мистецтвознавства в Державному музеї образотворчих мистецтв ім. О. Пушкіна у Москві, в іншого – археологічний у Державному історичному музеї:

«... у п'ятнадцять, відповідно, я потрапив до цього самого гуртка археології. Ну, тоді було жорстко, можна було поїхати тільки, маючи паспорт, тому з шістнадцяти років потрапив до експедиції, ну, і, відповідно, після цього як би почав цією справою цікавитися» (Сорокін).

Про подібний досвід київських археологів, які свого часу відвідували археологічний гурток у міському Палаці піонерів, ідеться й у праці Ю. Буйських [Буйських, 2014, с. 24–25].

Опитані археологи відзначили важливість наукових шкіл для передачі знання у науковому середовищі від одного покоління іншому. Щодо конкретних механізмів такої передачі, то відзначено важливість як формального спілкування – під час навчання в університеті, так і неформального – безпосередньо від вчителів до учнів під час роботи разом:

«І формально, і неформально. <...> Тому що така (.) університетська освіта, вона вимагає, ну, вимагає певних меж, так, певних (.), ну, правил певних... ось. І ти маєш навчитися цьому відповідати, а неформальна, вона дає, швидше, так би мовити, (сміх) політ думки, який ти маєш, все-таки, у якісь рамки, так, у якісь рамки все, все це вмістити» (Беляєва).

Респонденти зазначили, що дуже корисними для них були праця разом із вчителями в експедиціях, коли вони безпосередньо бачили, як виконується та чи та робота, бесіди, а також поради щодо поточної наукової роботи.

Також висловлено думку, що знання передаються через покоління, адже науковець формується у юному віці, а знання починає передавати, коли вже стає досвідченим вченим.

«Ось мені здається, що вони [знання] передаються стрибкоподібно. Вони передаються стрибкоподібно, немає постійного такого поступального руху вгору, вгору, вгору. Тому що людина формується (...), ну, формується рано, а ментором, викладачем, вчителем передає досвід, викладати це починає, вже будучи зрілою людиною, а сформувалася вона, ну ось, як би її (...) етап її діяльності наукової, там, якоїсь іншої, тобто, там, етап її дорослого життя, він ґрунтується на тому, що вона отримала у молодості. І потім, коли вона починає все передавати, вона власне спирається на досвід двадцяти, а може бути й більше, на свій досвід, на знання, набуті до того. І виходить такий ось стрибок. Ну, так само, як власне дітей вчать бабусі та дідусі» (Щеглова).

Інші джерела передачі знань, на думку респондентів, – книги й архіви, завдяки яким передається досвід попередніх поколінь, яких уже не застали фізично, та робота наукових інституцій: засідання відділу, обговорення тощо.

Усі опитані вчителями назвали провідних науковців у галузі своє спеціалізації, з якими працювали. Дехто відмітив дещо старших колег – студентів старших курсів та аспірантів, з якими спілкувалися під час навчання і після. Формальні наукові керівники, часто згадані як люди, які не вплинули на формування наукових поглядів, хоча про них і говорили з повагою.

Респонденти відзначили і зміни щодо ведення польової документації, які відбулися з радянських часів. Усі погодилися, що ситуація змінилася:

«Змінилося, звичайно. (.) Вона [документація] стала більш чіткою і жорсткою... <...> Хоча, з другого боку, подивіться щоденники того ж Єфименка. Це серйозні щоденники» (Беляєва).

Співробітниця московського ІА РАН зазначила, що в радянські часи рівень звітів залежав від фінансового та матеріального забезпечення археологів й організацій, які проводили розкопки. Тому найякісніші звіти готували новобудовні експедиції, що працювали за госпдоговорами. А щоб покращити якість звітів у регіонах, у кінці 70-х Інститут археології АН СРСР видав методичку з детальними інструкціями щодо складання звітів про польові дослідження.

Щодо сучасності, то російські археологи зазначають, що вимоги стали жорсткішими та *«просто поміряти лінійкою замість нівеліру вже не вийде – польовий комітет не пропустить»*. Проте зараз у них існує інша проблема – на проведення новобудовних розкопок оголошують тендери і виграти їх може будь-хто, навіть із віддалених регіонів, тому іноді страждає якість звітів – наявне гарне технічне оформлення, проте пустий зміст. Також респондент зі Санкт-Петербурга відзначив, що, якщо раніше вимагали здавати до архіву креслення, зроблені безпосередньо на розкопі, то зараз – роздруковані після комп'ютерної обробки.

Археолог із Києва згадала, що після розпаду СРСР в Україні деякий час не вимагали здачі польових щоденників, що, безперечно, було дуже погано.

Щодо контролю за документацією та звітністю з боку наукових установ і наукового співтовариства, то всі опитані зазначають, що контроль був і є досить жорстким. Немоżliво отримати відкритий лист без передачі попереднього звіту. Проте більшість вважає, що в радянські часи контроль за звітами був слабшим:

«Зараз дуже жорстко. <...> Тоді було слабше. А ще раніше – зовсім слабо. <...> Ну, мабуть, 50-ті, там роки. <...> Ось я стикалася з такими звітами, ну, прямо – “Бяда”!» (Мішина).

Однак дехто з респондентів не бачить значних змін із радянських часів, адже контроль як був жорстким, таким і залишився:

«Так, мені здається, що (...) великих змін немає. Тобто контроль як і раніше ведеться, інша справа, що іноді за можливостями доброго графічного оформлення, там – великої кількості цифр, ще чогось – вимірів, втрачається зміст» (Щеглова).

Проте в сучасній Російській Федерації змінилася система видачі відкритих листів, зараз Інститут археології РАН виконує лише експертні функції.

Що стосується України, то, за словами респондентки з Києва, у радянські часи Товариство охорони пам'яток могло впливати на ситуацію на місцях написання листів чи статей до преси, зараз – ні. Також у сучасній Україні у видачі відкритих листів іноді відмовляли професійним археологам із суто формальних причин – в установі немає спеціалізованого відділу археології:

«А ось ще пару років тому не тільки методика впливала на видачу або не видачу відкритого листу, не тільки, це було постійно, а ще які структури представляє цей археолог. Але мені, наприклад, ось, абсолютно чесно, хоч я й член цього всього перерахованого при інституті, незрозуміло, чому професійний археолог, зі ступенем, який отримав ступінь в Інституті археології, не завжди отримував відкритий лист. Пояснення, що він не працює в організації, де є окрема структура виокремлена – відділ археології» (Титова).

Частина респондентів зазначає, що існує проблема з доступом до матеріалів чи польової документації, а також трапляються випадки порушення авторських прав, проте не всі стикалися з цим особисто:

«Я ось у Києві стикалася... Цікаво, це було якраз у восьмидесяті, мабуть, восьмидесяті роки, так, я до дисеру їздила матеріали дивитися <...> І там, в інституті, наприклад, береш звіт, там когось, а там написано: “Прохання мій звіт не видавати до публікації матеріалів”. Але це ж маячня! Він же не у себе в маєтку копав» (Сорокіна).

Дехто з опитаних археологів мав проблеми з доступом до архівних матеріалів і музейних колекцій, особливо, коли музеї на реконструкції роками:

«Ну, наприклад, іноді важко потрапити до музею, де є археологічні матеріали, через ті чи інші причини. <...> Так, розумієте, ось зараз, наприклад, у нас (...), коли, коли музей уходить на, на якісь там ремонти, на щось. <...> Але треба зробити так, щоб у людей був, якщо це більше року триває, то у людей має бути доступ до матеріалів» (Беляєва).

Серед інших негараздів інформанти з Росії відзначають проблему комерціалізації, коли за фотографування та копії документів чи навіть за доступ до матеріалів установи вимагають гроші:

«У МАЕ [Кунсткамері] було, коли наші студенти приходили. Правда, це було дуже давно, на світанку ось цього капіталізму нашого, коли... <...> учений секретар <...> ...почала вимагати, щоб платили гроші за огляд колекцій. Хлопці жажнулися. Вони говорять: “Так ми ж їх і принесли сюди”» (Беляєва).

Також російські колеги відзначають, що питання авторських прав у них не достатньо врегульоване, тому з цим іноді виникають труднощі:

«Взагалі хотілося би знати, ось, про авторські права. Ця справа – темна вода в облацях. Ось. Тому що законодавство у нас, як ви розумієте, зовсім мутне, і ніхто нічого не розуміє, так, ось, що можна, що не можна» (Андреева).

Більшість опитаних науковців стикалася із застосуванням нових технологій у полі: фронтальна зйомка, дрони, лазерні тахеометри, використання природничих методів:

«Ось зараз багато спростилося, здебільшого. Якщо вміти користуватися правильно комп'ютером, GPS-ами там всілякими, тому що, навіть, в сенсі, знов-таки, методики первинної, тобто, ну, щоб розмітити, ну, обрати місце, на якому потрібно копати або, яке потрібно розкопувати, і точно його розмітити, вже значно простіше, чим ми колись робили за допомогою славнозвісного трикутника. <...>

Зараз їх [можливостей] більше для точної фіксації, для вибору правильного місця, для точної фіксації, для визначення площі. <...> ...наприклад, зараз таким виробом як гелікоптер [дрон], наприклад, користуються. Ось у мене захистився, під моїм керівництвом, [Володимир] Гнера нещодавно у цьому році по охороні пам'яток. Це – неруйнівні методи дослідження, які дуже перспективні, на мій погляд, їх у першу чергу треба застосовувати» (Титова).

Також відбулися деякі зміни й в польовій методиці, наприклад, щодо відбору антропологічних матеріалів. Якщо раніше забирали для подальшого аналізу тільки черепи, то зараз усі кістки. Проте деякі респонденти зазначили, що і в радянські часи, і зараз на розкопі часто працювали й фахівці-природничники: геологи, палінологи, палеогеографи та ін.

Щодо використання різних ресурсів при обробці первинних даних, як-от таблиці, бази даних і спеціальні програми, то респонденти з Росії та України згадують спроби в радянський час залучати ЕОМ для роботи над поховальними пам'ятками, а також роботи з формалізації опису поховального обряду для машинної обробки:

«Ну, ось, я теж вже декілька разів згадувала типолого-статистичний метод при обробці матеріалів, ну, ось, крем'яних, там – з металів, це все. Ось, як раз цим дуже серйозно намагалися займатися співробітники відділу [Володимира] Генінга – методика, ось ця ось, спеціальні ці програми розроблював по (...) електронним... Не електронним, це так тоді не називалося... Бази даних по курганам, наприклад, України. Були видання навіть. Тому що працювали археологи, ось, співробітники цього відділу [Володимира] Генінга, ну, умовно кажучи, так, хочеться, щоб скоріше, на... з кібернетиками. Тому що все це було тільки на самому початку, перфокарти, там були, все, розроблювали критерії відбору певних параметрів. Ось, і в результаті прийшли до того висновку, що неможливо охопити неосяжне, і це – правильно» (Титова).

Зараз більшість науковців при обробці первинних даних використовує бази даних в Access або Excel, хоч починали колись навіть із матричних таблиць. Також у московському Інституті археології РАН для поховальних пам'яток бронзової доби створено спеціальну комп'ютерну програму:

«У той час, ну, насправді, вже у кінці де-де... восьмидесятих – початку дев'яностих ми почали будувати, ось, з Олександром Миколайовичем Геєм таку ось базу даних хитру по курганним похованням. Вона, взагалі, до сих пір і функціонує. Ось. І, безперечно, просто електронні бази даних» (Андрєєва).

Респондентка з Москви відзначила, що з початку комп'ютери використовувалися замість друкарських машинок, адже графіку вони не тягнули, проте роботу це полегшувало:

«Справа в тому, що все залежало від комп'ютера. Перші комп'ютери графіку відверто не тягнули або тягнули її погано, або це було, так би мовити, не те. Ось. А, (.) отож, це стосувалося більше роботи з текстами, безперечно. Тут полегшення пішло відразу. Ці машиністки, котрі там передруковували, і потрібно було це все вичитувати потім. Тут, ясна річ, звичайно, всі роздруківки почали робитися на комп'ютері. Ну, а що стосується, комп'ютерних креслень, то, розумієте, це ж, як би вам сказати, це ж не креслення комп'ютерне, не комп'ютер же його креслить» (Сорокіна).

Взагалі використання комп'ютерів або як їх тоді називали – ЕОМ почалося в радянській археології ще в 1970-ті роки, проте успіхів у цьому вдалося досягти тільки з появою сучасних персональних комп'ютерів у 1990-ті:

«Взагалі була ідея зробити базу даних першими перфокартами у нас. Були куплені спеціальні машини під цю справу, на цих перфокартах ми записки один одному писали. Те, що були, так би мовити, закуплені ці перфокарти, як раз [Ігор] Каменецький цим керував, значить. І потім це мало бути обраховано якимось і так далі. І, і ще ми тестували бази даних (...) на... у вигляді таблиць. Тобто, ось, розкреслюєш таблицю, дивишся звіт, тут у тебе ознаки, тут у тебе поховання, і, отже, там значками, отож там – плюсики і мінусики... <...> Потім, значить, це робилося, власне кажучи, для перфокарти. Потім з'явилися перші програми, перші програми, ось машина “Мера” [очевидно, польський Mera-Elzab Meritum] була така. У нас вона в інституті завелася, (.) вона в нас завелася перша, як раз у відділі охоронних розкопок.

З початку восьмидесятих я працювала на цій самій “Мері”, так. Вона у нас була і у відділі теж. Ось ми як раз за кодом Каменецького туди, значить, теж заганяли ось по грантам цю всю справу. Ну, ось коли вже, вам, мабуть, краще знати, з'явилися у нас перші персональні комп'ютери, ну, тоді ось, знов таки, покращилося питання з базами даних, звичайно. Ось, тоді в тих програмах це стало цілком можливо, а потім вдосконалювалися комп'ютерні програми, і вже тут вдавалося» (Сорокіна).

Проте одна з респонденток констатувала, що застосування комп'ютерів, хоча значно полегшило роботу науковців, проте не призвело до якихось проривів власне в археології. Застосування нових програм, зокрема 3D-реконструкції, полегшило візуальне сприйняття, проте не призвело до прориву, адже прориви відбуваються на стику наук, а в самій археології спостерігається певний застій:

«І... (...) тут мені здається, вже назріла велика криза, тому що при накопиченні величезного при повному накопиченні матеріалу, і нас немає, чомусь ми якимось ось після “Аналітичної археології” того ж самого Кларка, не з'явилося якогось нового прориву з того, як потрібно з цим з усім працювати. Ось здавалося, що зараз з'являться комп'ютери, і все запрацює. І воно не запрацювало» (Щеглова).

Усі опитані археологи згадують про проблеми з публікаціями в радянські часи: черга на видання монографії, мала кількість фахових журналів, через що публікували тези, а багато матеріалів залишилося невиданим. Зараз таких проблем немає – головне мати гроші (в Україні з цим гірше):

«Тоді аспірант захищався на основі трьох – чотирьох тез, ось. Достатньо взяти автореферати. Це ось наші аспіранти, а їм було не встигнути, і, ось, на конференції їх тези публікували. Це – одна-дві сторінки. Ну, може, вдавалося якусь невелику статейку – все» (Нехорошев).

«Значить, складався план видавничої діяльності. Якщо автор не потрапляв на цей рік, то, значить, він на наступний рік, його монографію переносили. Друкувалося все це в “Науковій думці”, здебільшого. Ну, це я говорю про Інститут археології, ну, комусь вдавалося, можливо, у Москві, наприклад, там, або в Петербурзі надрукувати, але, здебільшого друкували тут, у нашому академічному виданні друкувалися. <...> Те, що стосується статей, то теж була обмежена кількість можливостей. Ну, журнал “Археологія”, там якісь збірки, знов таки, це все планувалося» (Титова).

Щодо міжнародних проектів, то більшість опитаних у радянські часи участі в них не брала, але багато хто був учасником таких у 1990-ті та 2000-ні роки. Проте одна респондентка згадала, що працювала в Болгарії разом із науковим керівником під час навчання в аспірантурі, але при цьому зіткнулася зі серйозними перепонами. Так, усі респонденти пригадують про заборону на виїзд за кордон для аспірантів. Лише одній людині з опитаних вдалося виїхати в Болгарію завдяки авторитету наукового керівника – Миколи Мерперта та наявності певних знайомств:

«У мене не те, що палки в колеса, проте раніше, наприклад, коли я вступила до цієї аспірантури на ось цю Південно-Східну Європу, і вже працювала ця експедиція, і (...) їм дуже потрібні були руки робочі. З'ясувалося, що аспіранти не мають права виїздити за кордон. Так, це взагалі ось був такий, я не знаю, закон, не закон. Але ось, так би мовити, і все, і той же Мерперт дізнався про це (сміх) з деяким навіть здивуванням. І довелося, ну, як це було у радянській час, там через якихось знайомих, через управління зовнішніх зв'язків, ось, здобувати цей дозвіл, щоб мені дозволили виїхати. Це було вже у 85-му році. Щоб мені дозволили виїхати, там ось, і, насправді, все вирішується, так би мовити... (...) Чоловік моєї доброї знайомої ось виявився людиною, яка саме на цьому місці сиділа. Ось тому мені можна було поїхати. А так аспірантам – ні» (Мішина).

Проте респондентка вказує, що деякі інші аспіранти з Москви також виїздили за кордон:

«Інший аспірант у нас з'їздив до Месопотамії. Так, так, у Сирії вони працювали доволі довго. Хто ж ще? Я не знаю, Ігор то до Північної Африки не їздив. А інший аспірант у нас був на Мезоамерику як раз до Валерія Івановича Гуляєва, ні – до [Володимира] Башилова, мабуть, я вже не пам'ятаю. Ну, ось він їздив, так, теж» (Мішина).

Дві опитані в Москві співробітниці ІА РАН розповіли про різний особистий досвід приватних поїздок за кордон у радянські часи. Одна з них згадала, що було важко навіть поїхати у приватну поїздку до родичів у Польщі. Проте інша без проблем декілька разів їздила від профспілки в турпоїздки до соціалістичних країн.

Усі опитані відзначають, що з доступом до іноземної літератури в радянські часи було легше, у 1990-ті – провалля, зараз – краще, але централізовано вона не закуповується – тільки особисті зв'язки та контакти, а також допомагає Інтернет:

«Проблеми з доступом до іноземної літератури існують. <...> Тобто до нас література надходить нерегулярно, надходить мало, надходить ніби ось з великою перервою» (Щеглова).

«Доступ – будь ласка, взагалі, непоганий доступ був. Тому що можна було користуватися бібліотекою Академії наук. <...> Та й у нас, взагалі-то. Нечасто, зовсім рідкісні видання я замовляв у “публіці”, мені потрібно було з археології дев'ятнадцятого століття, наприклад, найрідкісніші. Потім дуже було активне листування наших же співробітників зі своїми, з іноземними колегами, які надсилали вже, ось, особисто комусь масу літератури. І у нас завжди, ось, у канцелярії, там, цілі ящики, величезні пакети стояли з літературою, надісланою комусь конкретно. І у своїх колег завжди можна було просто запитати: “А у вас є ось такий журнал? Якщо є, дайте почитати”» (Нехорошев).

Отже, на основі аналізу восьми інтерв'ю з археологами з України та Росії можна підбити певні підсумки щодо сприйняття ними професії археолога. Усі респонденти вважають, що археологам потрібні такі ж якості, як іншим науковцям або, навіть, науковцям-польовикам, а також деякі специфічні: любов до речей, матеріального світу, почуття стилю, терпіння, відсутності потягу до грошей. Усі опитані визнали наявність поділу на «польовиків» і «кабінетних вчених», проте висловили різні думки, наскільки жорстким він є. Більшість також погодилася, що професія археолога накладає відбиток на повсякденне життя через необхідність проводити багато часу в полі, зазначивши, що це була гарна школа життя для них самих або їхніх дітей. Археологи-чоловіки менше відчули цей вплив, ніж археологи-жінки.

Щодо критеріїв археологічної майстерності, то більшості було важко відповісти на це запитання, висувалися також ідеї наявності окремих критеріїв для польовиків і теоретиків, а щодо найбільш загальних, то згадані вміння висувати принципово нові ідеї на основі археологічних матеріалів та наявність інтересу до публікацій з боку колег. Із приводу передачі специфічного археологічного знання, то всі респонденти відзначили провідну роль у цьому процесі університетської освіти та практичної роботи в полі. Також зазначено, що знання здобуваються і під час неформального спілкування з провідними спеціалістами, і під час роботи з архівною та книжковою спадщиною видатних науковців – представників минулих поколінь. Учителями названі провідні фахівці того часу, відповідно до спеціалізації респондентів. Часто вони називали не своїх офіційних наукових керівників з університету чи аспірантури, хоча і висловлювали повагу до останніх.

Усі опитані відзначили наявність контролю за веденням польової документації як за радянських часів, так і сьогодні, а також згадали про зміни, які відбулися за останні понад 30 років. За цей період з'явилися значні відмінності між державним регулюванням питання видачі дозволів на проведення археологічних досліджень і звітності між Україною та Росією. Також респонденти відзначили певні труднощі з доступом до археологічних матеріалів й архівів, хоча далеко не всі стикалися з цим безпосередньо.

Усі опитані археологи згадали вплив НТР на археологію, що виявився у впровадженні комп'ютерних технологій та інших інновацій, зокрема застосуванню методів природничих наук і методів «неруйнівної» археології. Загадано й про наявність труднощів із публікацією результатів досліджень у радянські часи – існувала черга надрукувати монографію чи статтю, а виходом зі ситуації стала публікація тез. Зараз ситуація змінилася на краще: можливості для публікації результатів існують, але є фінансове обмеження. В Україні ситуація з цим гірша.

Лише одиниці з опитаних брали участь у радянські часи в міжнародних проектах чи виїжджали за кордон, багато хто згадав про заборону на виїзд для аспірантів у той час, хоча в Москві її обходили. Респонденти з Росії згадували, що за СРСР не було особливих проблем із доступом до зарубіжної літератури – її закуповували для бібліотек, надсилали колеги з-за кордону, але в 1990-ті відбувся справжній провал, зараз ситуація покращилася, хоча проблеми залишаються. Певний вихід зі ситуації сьогодні – Інтернет.

Потрібно відзначити, що всі респонденти належать до одного покоління та прийшли в археологію в 1970-ті, тому їхній досвід багато в чому подібний, незважаючи на належність до різних наукових центрів, але вже зараз спостерігаються зміни, зумовлені окремим розвитком археології в Україні та Росії.

У майбутньому планується долучити вже записані інтерв'ю, після їх розшифрування, а також нові, адже збір матеріалів триває. Цікавим буде порівняння результатів цього дослідження, що ґрунтуються на опитуванні археологів із декількох країн з результатами Ю. Буйських, яка опитувала лише українських учених. Це дасть можливість краще простежити відмінності між науковими центрами та побачити зміни, що відбулися після розпаду СРСР. Окремим завданням у майбутньому буде порівняння археологів із представниками інших «польових» професій, які вивчали вітчизняні етнологи.

Список респондентів

Андреева М. В. Інтерв'ю від 04.10.17. Особистий архів С. В. Палієнка.
Беляєва В. І. Інтерв'ю від 20.11.18. Особистий архів С. В. Палієнка.
Мішина Т. М. Інтерв'ю від 03.10.17. Особистий архів С. В. Палієнка.
Нехорошев П. Є. Інтерв'ю від 27.04.16. Особистий архів С. В. Палієнка.
Сорокін О. М. Інтерв'ю від 02.10.17. Особистий архів С. В. Палієнка.
Сорокіна І. В. Інтерв'ю від 23.11.16. Особистий архів С. В. Палієнка.
Титова О. М. Інтерв'ю від 13.04.16. Особистий архів С. В. Палієнка.
Щеглова О. О. Інтерв'ю від 16.11.18. Особистий архів С. В. Палієнка.

ЛІТЕРАТУРА

- Буйських, Ю. С. (2013). «Чужий» городянин у просторі міста: «Поле» у професійній субкультурі київських археологів. *Постфактум: історико-антропологічні студії*, 1, 40–53.
- Буйських, Ю. С. (2014). «Археологія як спосіб життя...»: до питання вивчення української археологічної субкультури. *Поле: збірник наукових праць з історії, теорії та методології польових досліджень*, 1, 5–106.
- Соболева, О. В. (2017а). Інтерпретація роботи в «полі» у професійній діяльності українських зоологів. *Сторінки історії: збірник наукових праць*, 43, 108–119.
- Соболева, О. (2017б). Ходити в природу: професійна ідентичність та дослідницькі практики в українській польовій зоології. *Поле: збірник наукових праць з історії, теорії та методології польових досліджень*, 2, 39–74.
- Шнирельман, В. А. (2015). Почему научные революции обходят нас стороной? *Антропологический форум*, 24, 82–89.
- Щепанская, Т. Б. (2005а). Конструкции гендера в неформальном дискурсе профессий. *Антропология профессий*. Саратов. 50–100.
- Щепанская, Т. Б. (2005б). Экспедиционные традиции: к топографии «поля» в неформальном дискурсе полевых исследователей (этнографов, археологов, антропологов). *Проблемы исторического регионоведения. Сборник научных статей*. СПб, 76–100.

REFERENCES

- Buiskykh, Yu. S. (2013). An «alien» city-dweller in urban space: the «field» in a professional subculture of Kyiv's archaeologists. *Postfaktum: istoriko-antropologichni studii*, 1, 40–53 (in Ukrainian).
- Buiskykh, Yu. S. (2014). «Arkheolohiia yak sposib zhyttia...»: do pytannia vyvchennia ukrainskoi arkheolohichnoi subkultury. *Pole: zbirnyk naukovykh prats z istorii, teorii ta metodolohii polovykh doslidzhen*, 1, 5–106 (in Ukrainian).
- Soboliev, O. V. (2017a). Interpretation of «Field» Researches in the Professional Work of Ukrainian Zoologists. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats*, 43, 108–119 (in Ukrainian).
- Soboliev, O. (2017b). Khodyty v pryrodu: profesiina identychnist ta doslidnytski praktyky v ukrainskii polovii zoolohii. *Pole: zbirnyk naukovykh prats z istorii, teorii ta metodolohii polovykh doslidzhen*, 2, 39–74 (in Ukrainian).
- Shnirelman, V. A. (2015). Pochemu nauchnye revolyutsii obkhodyat nas storonoy? *Antropologicheskiiy forum*, 24, 82–89 (in Russian).
- Shchepanskaya, T. B. (2005a). Konstruktsii gendera v neformalnom diskurse professiy. *Antropologiya professiy*. Saratov, 50–100 (in Russian).
- Shchepanskaya, T. B. (2005b). Ekspeditsionnye traditsii: k topografii «polya» v neformalnom diskurse polevykh issledovateley (etnografov, arkheologov, antropologov). *Problemy istoricheskogo regionovedeniya. Sbornik nauchnykh statey*. St. Petersburg, 76–100 (in Russian).

Стаття: надійшла до редакції 17.04.2020
прийнята до друку 16.11.2020

ARCHAEOLOGY AS A PROFESSION THROUGH EYES OF ARCHAEOLOGISTS

Sergii PALIIENKO

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Volodymyrska Str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine,
e-mail: svpaliy777@gmail.com*

In Ukraine the anthropology of science has not been studied for a long period but this field is actual because it gives a possibility to explore a process of scientific production and its influence on different sites of the modern society. Since 2016 the survey has been provided by the author interviewing scholars who worked in archaeological establishments of Kiev, St. Petersburg (Leningrad), Moscow and other cities. The self-perception of the profession by archaeologists and the process of production and transfer of knowledge among archaeological academic community have been studied. The aim of this article is to present primary results of this research which is based on 8 semi-structured interviews.

Respondents suppose that archaeologists need the same features as other scientists or even field researchers as well as some specific characters, e.g., love to artifacts and sense of style. All questioned people have agreed that there is a subdivision into field researchers and armchair scientists in archaeology. And the most of the survey participants have confirmed an effect of the profession on everyday life because they have to spend a lot of time in field.

Discussing criteria of archaeological craftsmanship it has been stated that different criteria should be for field researchers and theorists. The skill to put new principal ideas forward basing on archaeological records has been mentioned as a common criterion for both groups. It has been noted that university education and field practice play central part in a transfer of professional archaeological knowledge. Leading archaeologists of that time have been designated as respondents' tutors.

All interviewees have reported about an existence of the control over archaeological field documentation during the Soviet time and nowadays and changes which have passed for the last 30 years. Difficulties with an access to archaeological materials and archives have been mentioned too.

On the respondents' opinion, computer technologies implementation into archaeology and other innovations might be recognized as an effect of the scientific-technical revolution. Also they have reported about a queue to publish research papers and books in the USSR. Now there are only limitations caused by financial problems.

Only few informants took part in international projects and went abroad in the Soviet time. Respondents from Russia have stated that there were fewer difficulties with an access to foreign archaeological literature in the USSR then it was a total collapse in 1990s and the situation becomes better now.

It has been emphasized that all interviewees belong to one generation of scholars that's why their experience is very similar despite their academic work in research centers of different cities but now it is possible to recognize changes caused by a separate development of archaeology in Ukraine and Russia.

Key words: Soviet archaeology, anthropology of science, professional knowledge, professional identity, history of archaeology.